

Περί πάντα διαλεκτικωτέρους γίνεσθαι

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ιδρυτής - Διευθυντής Έκδοσης

Δημήτρης Ν. Λαμπρέλλης, Πανετίο Πανεπιστήμιο

Συνεκδότες

Θεοδόσης Πελεγρίνης, ΕΚΠΑ

Γιάννης Τζαβάρας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΤΙΜΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Κωσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος †, Πέτρος Γέμτος, ΕΚΠΑ

Αχαδημία Αθηνών, Θεόδωρος Σκαλάτσας, University of

Edinburgh

John P. Anton+, University of South Florida, Θεοδόσης Τάσιος, ΕΜΠ

Δημήτριος Ανδρούπουλος, ΑΠΘ, Νικόλαος Αυγελής, ΑΠΘ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Κωσταντίνος Ανδρουλιδάκης, Γκότφω Μαγγίνη, Πανεπιστήμιο

Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ιωαννίνων

Γεωργία Αρσοτολοπούλου, Ανδρέας Μάκος, Πανεπιστήμιο Θράκης

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Μάριος Μπέζιος, ΕΚΠΑ

Κωάνης Δελλής, Πανεπιστήμιο Πατρών, Παναγιώτης Νούτσος, Πανεπιστήμιο

Εδένη Θεοδοροπούλου, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ιωαννίνων

Άρις Κουτούγκος, ΕΜΠ, Παναγιώτης Πανταζάκος, ΕΚΠΑ

Κωάνης Λαζαράτος, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Θεώτη Παρισάκη, ΑΠΘ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Γαλάτεια Κατράδου, Διάκταρο Φιλσοφίας Παντείου Πανεπιστημίου

Γλώσσική επιμέλεια: Τίνα Παντά

ISSN: 2241-066X

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΑ

www.dia-logosphil.com

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

info@dia-logosphil.com

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΤΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΑΔΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΔΙΑ-ΔΟΤΟΣ

www.dia-logosphil.com

Τιμή τεύχους: 19 ευρώ

Τα φοιτητές: 15 ευρώ

Βιβλιοθήκες, οργανισμοί: 40 ευρώ

© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ -

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ (15 ευρώ):

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ

Νικητάρα 2, Αθήνα 106 7

Τηλ. 210-3822496, 210-3838020

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ:

Μακογιάννη Αθ. Αστασία

Νικητάρα 2-4 - 3ος όροφος

Κ.ν. 6973-669871

e-mail: aspanipako@yahoo.gr

Έκδοση: Δεκέμβριο 2017

ΔΙΑ-ΔΟΤΟΣ
ΕΠΕΤΗΡΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Περί πάντα διαλεκτικωτέρους γίνεσθαι

#7

2017

Δημήτρης Αθανασάκης • Γεώργιος Αραμπατζής • Σοφία Βουδούρη • Ευ-
αγγελία Γιλία • Παναγιώτης Ηλιόπουλος • Σοφία Ηλιοπούλου • Δημήτρης
Καργιώτης • Πέτρος Μπειμανάβης • Ζωή Νασία • Σταυρούλα Παρασχευ-
οπούλου • Γεώργιος Στείρης • Σωτηρία Τριαντάρη • Πέτρος Φαραντάκης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2017

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΔΟΓΜΩΝ ΣΤΟΝ ΔΥΤΙΚΟ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΣΜΟ ΤΟΥ 15^{ου} ΑΙΩΝΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΕΙΡΗΣ*

Ο 15ος αιώνας έχει συνδεθεί αναπόσπαστα με την ευρωπαϊκή Αναγέννηση, καθώς αποτελεί την πλάση δυναμική και παραγωγική φάση της. Ο αναγεννησιακός πολιτισμός, που ξεκινά να συγκροτείται στην Ιταλία ήδη από τον 14^ο αιώνα, κατέεινε στην εξέλιξη του ανθρώπου, ώστε αυτός να μπορεί να ανταποκριθεί με τον βέλτιστο τρόπο στις νέες απαιτήσεις του ιδιωτικού και δημοσίου βίου, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στο περιβάλλον των βορειοιταλικών πόλεων-κρατών. Οι ουμανιστές της ιταλικής Αναγέννησης εδραίωσαν το φιλοσοφικό ειδικότερα. Ταυτόχρονα η στάση τους έναντι του τρόπου μελέτης και αξιοποίησης της αριστοτελικής φιλοσοφίας στο πλαίσιο του δυτικού σχολαστικισμού υπήρξε αποδοκιμαστική. Ο Francesco Petrarca (1304-1374) επέκρινε με δημόσια τους τρόπους μελέτης και διδασκαλίας της αριστοτελικής φιλοσοφίας που είχαν διαμορφωθεί στα μεσαιωνικά πανεπιστήμια. Ο Αριστοτέλης, κατά τον Petrarca, ήταν σοφός, όχι όμως θεός. Οι μεσαιωνικοί αγνωόντας το σπουδαίο τερο μέρος της αρχαίας φιλοσοφίας και τους Πατέρες της Εκκλησίας δεν είχαν καταλάβει πόσο υπέροχος είχε υπάρξει ο Πλάτων. Η πλατωνική φιλοσοφία αποδείχθηκε στην πράξη ότι η λογική μπορεί να υποστηρίξει αποτελεσματικά το χριστιανικό δόγμα, δίχως να οδηγεί σε ευθεία αμφισβήτηση κεντρικών παραδοχών του. Οι αιτιόσεις του Petrarca στόχευαν κυρίως στην εμμηνεία της αριστοτελικής φιλοσοφίας από τον Averroes (1126-1198), η οποία δεν συνήδε με

βασικά χριστιανικά δόγματα. Παρά ταύτα ο Petrarca υποστήριξε ότι ούτε ο Πλάτων ήταν αδάνθαστος, όπως εξάλλου κανένας φιλόσοφος. Μόνο η Θεία Χάρις είναι ικανή να οδηγήσει τον ανθρώπινο νου στην αλήθεια. Όμως έως και το τέλος του 14^{ου} αιώνα, η γνώση τόσο της πλατωνικής φιλοσοφίας καθώς και του αρχαίου πλατωνισμού παρέμεινε πλημμελής. Η μόνη παρουσία βυζαντινών λογίων στην Ιταλία από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα, αρχής γενομένης με τον Μανουήλ Χρυσολογάρ (1355-1415), συντέλεσε αποφασιστικά στην εξοικείωση των Λατίνων με την πλατωνική φιλοσοφία. Οι υστεροβυζαντινοί λογίοι μετέφεραν κείμενα στη Δύση, μετέφρασαν στα λατινικά αρχαιοελληνικές πηγές και προστόμασαν μια γενιά ουμανιστών, η οποία στη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα επρόκειτο να συμβάλει καθοριστικά στην εμπέδωση και διάδοση του πλατωνισμού. Είναι γνωστή, αν και παρεξηγημένη, η προσφορά του Πλήθωνα και ο ρόλος της Πλατωνικής Ακαδημίας της Φλωρεντίας στην προαγωγή του πλατωνισμού. Παρότι ο πλατωνισμός αγκαλιόστηκε με θέρη από τους ουμανιστές, ο αριστοτελισμός δεν έπαψε να διδάσκεται και να προάγεται σε όλη τη διάρκεια της Αναγέννησης. Δεν θα ήταν υπερβολή να λέγαμε ότι ο Αριστοτέλης κυριαρχούσε και στην Αναγέννηση, από τη στιγμή που η πανεπιστημιακή εκπαίδευση παρέμεινε πιστή στο γενικό πλαίσιο του μεσαιωνικού σχολαστικισμού. Οι υστεροβυζαντινοί λογίοι, που δραστηριοποιήθηκαν στην Ιταλία, αν και συνέβαλαν τα μέγιστα στη διάδοση του πλατωνισμού, στη μεγάλη τους πλειοψηφία στράφηκαν στη μελέτη και προαγωγή της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Η επιλογή τους αυτή μοιάζει ex πρώτης όψευς περίεργη, αφού δεν συντάχθηκαν με την πρωτοπορία της διανοήσης και σε κάποιες περιπτώσεις μετέβαλαν τον αρχικό φιλοσοφικό τους προσανατολισμό. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να αναδειχθεί η πορεία των βυζαντινών λογίων, που ταξίδεψαν και διέμειναν στην Ιταλία, από τον πλατωνισμό στον αριστοτελισμό και να προταθούν εμνηνείες της. Για να καταστεί ευχερέστερη η ανάπτυξη του θέματος, θα επιλεγρηθεί αρχικά η ανασυγκρότηση του φιλοσοφικού κλίματος που οδήγησε σε αυτή τη στάση και στη συνέχεια θα παρουσιασθούν οι πλέον ενδεικτικές περιπτώσεις του αριστοτελισμού των βυζαντινών λογίων του 15^{ου} αιώνα.

Έως τον 12^ο αιώνα μόνο ο *Τίμαιος* του Πλάτωνα ήταν διαθέσιμος στα λατινικά, έως το χωρίο 53c, στη μετάφραση του Calcidius (4^{ος} αιώνας). Ο ίδιος είχε συγγράψει και σχόλια στο τμήμα που μετέφρασε, στα οποία συμπυκνώνονται εκτενή χωρία και από άλλους

* Ο Γεώργιος Στελής είναι Επίκουρος Καθηγητής στο ΕΚΠΑ.

διαλόγους του Πλάτωνα, όπως τον *Θεάγη*, τον *Θεαίτητο*, την *Πολιτεία* και τον *Φαίδρο*. Στα μέσα του 12^{ου} αιώνα ο Henricus Aristippus (π. 1105-1162), αρχιδιάκονος στην Κατάνα, μετέφρασε στα λατινικά τον Μένωνα και τον Φαίδωνα του Πλάτωνα. Οι μεταφράσεις του χρησιμοποιούνταν κατά τον 13^ο και τον 14ο αιώνα από τους Σχολαστικούς, αν και ποτέ δεν απέκτησαν ευρύ κοινό. Έναν αιώνα αργότερα, στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα, ο Gulielmus του Moerbeke (π. 1215-1286), μεταφραστής στην υπηρεσία του Aquinas (1225-1274), μετέφρασε στα λατινικά τα σχόλια του Πρόκλου (412-485) στον πλατωνικό *Παρμενίδη*. Το κείμενο περιλάμβανε και σημαντικό μέρος του πλατωνικού διαλόγου. Εκτός από τα κείμενα καθ'αυτά η πλατωνική φιλοσοφία διαδόθηκε στη Δυτική Ευρώπη από έμμεσες πηγές και αναφορές. Τα έργα των Cicero (106-43), Seneca (4-65), Apuleius (125-180), Macrobius (5^{ος} αιώνας), Augustinus (354-430) και Martianus Capella (5^{ος} αιώνας) βρήκαν αναφορών στους πλατωνικούς διαλόγους και οι συγγραφείς τους επανειλημμένως σχολιάζουν, από διαφορετικές βέβαια σκοπιές, τις πλατωνικές θέσεις.

Στη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα οι μεταφράσεις των έργων του Πλάτωνα αυξήθηκαν. Αρχικά οι Μανουήλ Χρυσολωράς (1355-1415) και Uberto Decembrio (1350-1427) επιχείρησαν, τη μετάφραση της *Πολιτείας* (1402). Ο μαθητής του Χρυσολωρά Leonardo Bruni (1370-1444) μετέφρασε στο διάστημα 1405-1427 τον Φαίδωνα, τον *Τοργία*, την *Ατολογία*, τον *Κρίτωνα*, μέρος του Φαίδρου και τις πλατωνικές *Επιστολές*. Επίσης ο Francesco Filelfo (1398-1481) μετέφρασε τον *Ευθύφρων* και τις *Επιστολές*, ενώ ο Rinuccio Arethino (1395-1450) τον *Κρίτωνα* και τον *Ευθύφωνα*. Στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα ο Γεώργιος Τραπεζούντιος (1396-1472) μετέφρασε τον *Παρμενίδη* και τους *Νόμους*. Εκείνος όμως που κατάφερε να παρουσιάσει ολόκληρη μέλη τη μετάφραση του πλατωνικού corpus στα λατινικά ήταν ο Marsilio Ficino (1433-1499), ο οποίος μάλιστα διόρθωσε τις προηγούμενες μεταφράσεις. Συνεπώς στη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα οι πλατωνικές σπουδές γνωρίζουν άνθηση στην ανανεωνησιακή Ιταλία. Ο αριστοτελισμός όμως δεν είχε πει την τελευταία του λέξη. Παρότι παλαιότερα είχε κυριαρχήσει η αντίληψη πως ο αριστοτελισμός στη διάρκεια του 15ου αιώνα έφθινε υπό την πίεση του πλατωνισμού, η θέωση αυτή είναι λανθασμένη. Πέρα από την κυριαρχία του Αριστοτέλη στα curricula των μεγαλύτερων και σπουδαιότερων πανεπιστημίων της Ευρώπης, οι μεταφράσεις των αριστοτελικών

έργων πολλαπλασιάσθηκαν κατά τον 16^ο αιώνα. Ειδικότερα από την επύρση της τυπογραφίας έως και τα τέλη του 16^{ου} αιώνα οι εκδόσεις του Αριστοτέλη υπερέβησαν τις τρεις χιλιάδες, ενώ οι αντίστοιχες του Πλάτωνα ήταν μόλις δεκατέσσερις. Πολλαπλάσια ήταν και τα έργα που σχολίαζαν την αριστοτελική φιλοσοφία.

Μια από τις βασικότερες αιτίες της δημοφιλίας του αριστοτελισμού, αν όχι η κύρια, ήταν η σύνδεση της αριστοτελικής φιλοσοφίας με το πρόγραμμα των πανεπιστημίων. Η πανεπιστημιακή διδασκαλία είχε στηριχθεί στα κείμενα του Σταγειρίτη και δεν μπορούσε να υπάρξει δίχως αυτά, τουλάχιστον την εποχή εκείνη. Επίσης στη διάρκεια της Αναγέννησης, ιδίως μετά τη μετοίκηση αρκετών βυζαντινών λογίων στην Ιταλία, παρήχθησαν νέες μεταφράσεις των αριστοτελικών έργων, οι οποίες αποκαθιστούσαν και διόρθωναν τις προηγούμενες μεσαιωνικές. Σε συνδυασμό με την εμφάνιση αμφισβητούμενων ή μη διαθεδωμένων έργων του Αριστοτέλη, που δεν ήταν αρχικόντως γνωστά έως τότε, η απήχηση του αριστοτελικού corpus αυξήθηκε. Αυτές οι νέες μεταφράσεις έγιναν με τον τρόπο των ουμανιστών, αποδίδοντας δηλαδή έμφαση στην αποκατάσταση του κειμένου, στη θελακτικότητα και στην ποιότητα της γλώσσας. Αρκετοί βυζαντινοί λόγιοι, προεξαρχόντων των Ιωάννη Αργυρόπουλου (1405-1487), Γεώργιου Τραπεζούντιου και Θεόδωρου Γαζή (1398/1415-1475/1476), θεωρούσαν ότι τα ελληνικά του Αριστοτέλη διέθεταν κάποια γοητεία, την οποία δεν είχαν καταφέρει να αναδείξουν οι μεσαιωνικοί μεταφραστές του. Ο Αργυρόπουλος μάλιστα ανήκε σε εκείνους που επιχείρησαν να αλλάξουν ακόμα και την καθιερωμένη από την ύστερη αρχαιότητα λατινική ορολογία. Επίσης οι βυζαντινοί λόγιοι συνέβαλαν στην αναθεώρηση του τρόπου αντιμετώπισης και ανάγνωσης του αριστοτελικού corpus. Συγκεκριμένα κατέδειξαν στο δυτικό κοινό τους τρόπους με τους οποίους αυτό οργανώθηκε στην ύστερη αρχαιότητα και τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες. Επιπλέον γνώριζαν άριστα την πλούσια εξηγητική παράδοση του Αριστοτέλη, η οποία είχε παραχθεί στην ύστερη αρχαιότητα. Πρώτος ο Θεόδωρος Γαζής μετέφρασε στα λατινικά τα *Προβλήματα* του Αλεξάνδρου του Αφροδισιά (3^{ος} αιώνας), ανοίγοντας τον δρόμο για την ενδελεχή μελέτη των αρχαίων σχολιαστών. Η έκδοση του συνολικού corpus των αρχαίων σχολιαστών του Αριστοτέλη από τον Aldus Manutius (1449-1515) και τους συνεχιστές του συνέβαλε τα μέγιστα στο να μπορέσει το λατινόφωνο κοινό να γνωρίσει πλήρέστερα και

να κατανοήσει καλύτερα τα κείμενα του Σταγειρίτη. Τα σχόλια του Αλέξανδρου του Αφροδισιέα και του Σιμπλίκιου (π. 490-π. 560) βοήθησαν πρωτίτως στην ανάπτυξη της φιλοσοφικής ψυχολογίας, ενώ τα έργα του Ιωάννη Φιλόπονου (π. 490-π. 570) συντέλεσαν καθοριστικά στην αναθεώρηση της φυσικής φιλοσοφίας και την προσδευτική αποδέσμευσή της από τον αριστοτελισμό. Είναι όμως περιέργο ότι σχόλια βυζαντινών φιλοσόφων στον Αριστοτέλη δεν μεταφράστηκαν από τους ουμανιστές πριν από τον 16^ο αιώνα. Το γεγονός αυτό δεν οφείλεται στην ποιότητα των βυζαντινών υπομνημάτων, αφού ήδη από τον Μεσαίωνα είχαν μεταφραστεί κάποια από αυτά, επειδή είχε αναγνωριστεί η αξία τους. Μέχρι σήμερα δεν έχει προταθεί κάποια πειστική απάντηση για την αδιαφορία των Λατινών του 15^{ου} αιώνα για τους βυζαντινούς υπομνηματιστές. Ίσως οι ίδιοι οι βυζαντινοί λόγιοι να μη θεωρούσαν τα έργα αυτά τόσο σημαντικά όσο τα αντίστοιχα της ύστερης αρχαιότητας, ώστε να δοκιμάσουν να τα προτείνουν στο κοινό τους. Ίσως πάλι σε μια αγορά που συγκροτείτο γύρω από τον κλασικισμό η αρχαία γνώση να είχε μεγαλύτερη ζήτηση.

Όλη αυτή η δραστηριότητα γύρω από τις αριστοτελικές σπουδές και η βελτίωση της ελληνομάθειας συντέλεσαν ώστε στα τέλη του 15^{ου} αιώνα το πανεπιστήμιο της Πάδοβας να καθιερώσει τη διδασκαλία του Αριστοτέλη από το πρωτότυπο, χωρίς τη διαμεσολαβημένη γνώση των μεσαιωνικών μεταφράσεων και σχολίων. Ο ελληνικής καταγωγής Νικολάος Θωμής (1456-1531) ήταν ο πρώτος που διδάξε Αριστοτέλη στην Πάδοβα από το ελληνικό πρωτότυπο. Το ίδιο είχε επιτελέσει λίγο νωρίτερα στη Φλωρεντία ο Angelo Poliziano (1454-1494).

Εκτός του εμπλουτισμού του αριστοτελικού corpus, οι υστεροβυζαντινοί λόγιοι μετέφεραν στη Δύση τη διαμάχη που σοβούσε στη βυζαντινή Ανατολή σχετικά με το ποιος κατέχει το φιλοσοφικό πρωτότυπο: ο Πλάτων ή ο Αριστοτέλης. Ήδη από την ύστερη αρχαιότητα οι νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι είχαν καταλήξει στο ότι η φιλοσοφία του Αριστοτέλη είναι η ενδεδειγμένη για να εισαχθεί κάποιος στη φιλοσοφία, αλλά σύντομος του φιλέρευνου στα πλέον δύσκολα φιλοσοφικά μονοπάτια πρέπει να είναι ο Πλάτων. Στο πλαίσιο των αρχαίων σχολών η φιλοσοφία των δύο δεν θεωρείτο ασύμβατη. Αντιθέτως η κυρίαρχη θέση ήταν ότι Πλάτων και Αριστοτέλης συμπωνούσαν μεταξύ τους στα βασικότερα σημεία, με τις όποιες διαφορές να είναι φαινομενικές ή να αφορούν δευτερεύοντα και εποικισώδη ζητήματα. Στην πρώτη και μέση βυζαντινή περίοδο η φιλοσοφία του Αρι-

στοτέλη διατήρησε τον προπαιδευτικό χαρακτήρα της και, παρότι υπήρχαν φιλόσοφοι με προτίμηση στον Πλάτωνα ή τον Αριστοτέλη, δεν υπήρξε σοβαρή αμφισβήτηση κάποιου εκ των δύο ή προσπάθεια απόδοσης σαφούς φιλοσοφικού πρωτεύου. Ακόμα και οι πλέον ένθερμοι πλατωνικοί, όπως ο Μιχαήλ Ψελλός (1017-1096) και ο Ιωάννης Ιταλός (1025-π. 1090), δεν έπαψαν ακολουθώντας τους νεοπλατωνικούς σχολιαστές της αρχαιότητας να θεωρούν ως αναγκαία την αριστοτελική προπαιδεία, για να εισαχθεί κάποιος στη φιλοσοφία του Πλάτωνα. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι δύο όπως και πολλοί άλλοι δεν απέφυγαν τη συστηματική ενασχόληση με τη διδασκαλία εκείνων των αριστοτελικών έργων που ενέπιπταν στο βασικό πρόγραμμα της φιλοσοφίας, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί στην ύστερη αρχαιότητα. Ο Ψελλός δεν δίσταζε να παραδεχθεί ότι η φιλοσοφική του συγκρότηση είχε συνδιαμορφωθεί τόσο από τον Πλάτωνα όσο και από τον Αριστοτέλη. Εκείνο όμως που δεν μπορούσε να αποδεχθεί ο Ψελλός είναι την υπεροχή του Αριστοτέλη, στην οποία θα στηριχθεί αργότερα η αριστοτελική μονομέρεια του μεσαιωνικού σχολαστικισμού. Ο Ψελλός καταλογίζει στον Αριστοτέλη διάθεση εκκοσμίκευσης, εξαιτίας της εμμονής του στηνπραγματέυση της θεολογίας αποκλειστικά μέσων των συλλογισμών. Η κριτική του στον Αριστοτέλη εκκινεί δηλαδή από τον τρόπο που ο Σταγειρίτης μετέρχεται τη θεολογία. Ο Ιωάννης Ιταλός ασχολήθηκε πολύ περισσότερο με τη αριστοτελική φιλοσοφία απ' ό,τι ο Ψελλός. Αλλά ο Αριστοτέλης του Ιταλού, όπως και του Ψελλού, είναι ο Αριστοτέλης των νεοπλατωνικών και δεν έχει καμία σχέση με τον σχολαστικό Αριστοτέλη της Δύσης. Η διδασκαλία του Αριστοτέλη, κατά την παράδοση που υιοθετεί και προάγει ο Ιταλός, αποτελεί εισαγωγή στην κατεξοχήν φιλοσοφία, η οποία συνίσταται στην πλατωνική θεολογία, παρότι ο Ιταλός δεν διστάζει να αποδώσει προτεραιότητα στη φιλοσοφία και τον λόγο, αφού ελλαμβάνει αυτούς τον φιλόσοφο.

Την ίδια περίπου εποχή ο Μιχαήλ Εφέσιος (12^{ος} αιώνας) ασχολείται συστηματικά με την αριστοτελική φιλοσοφία, ακολουθώντας στις γενικές γραμμές της την ερμηνευτική θέση του Αλέξανδρου του Αφροδισιέα. Μάλιστα καταίνεται με μεγάλο εύρος της αριστοτελικής γραμματείας, πέρα από τα κείμενα που συνήθως ήταν ενταγμένα στο παραδοσιακό πρόγραμμα διδασκαλίας της φιλοσοφίας. Αυτό ώθησε τον Πατάκη να υποστηρίξει ότι ο Εφέσιος δεν ακολουθεί το νεοπλατωνικό τρόπο ερμηνείας των αριστοτελικών κειμένων. Η θε-

ώρηση του Πατάκη είναι υπερβολική, από τη στιγμή που ο Μιχαήλ Εφέσιος δεν περιορίστηκε στα κείμενα που ενδιέφεραν τους νεοπλατωνικούς, ούτε κατ' ανάγκη τους υπερέβη. Δεν παύει όμως να αναγνωρίζει την αξία της πλατωνικής φιλοσοφίας και να θεωρεί ότι σε πλείστες όσες περιπτώσεις οι φιλοσοφίες του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη είναι απόλυτα συμβατές. Όπως επισημαίνει ο Sorabji, τα σχόλια του Εφέσιου διακρίνονται από αντίστοιχα εγχειρήματα σχολαστικών φιλοσόφων, όπως του Μεγάλου Αλβέρτου (π. 1200-1280), στο ότι ο αριστοτελισμός του Εφέσιου είναι αμιγώς φιλοσοφικός και δεν έχει καμιά εξάρτηση από τη θεολογία, στην οποία συνήθως δεν αναφέρεται. Αντίθετως ο αριστοτελισμός του Μεγάλου Αλβέρτου και των περισσότερων Δομινικανών είναι στενά εξαρτημένος από τον χριστιανισμό. Οι μεγάλοι αριστοτελικοί της μέσης βυζαντινής περιόδου ολοκληρώνονται με τον Ευστράτιο Νικαίας (π. 1050-1120), του οποίου τα σχόλια στο αριστοτελικό corpus μεταφράστηκαν στα λατινικά ήδη κατά τον μέσο Μεσαίωνα και ενέπνευσαν πολλούς από τους σπουδαστές Σχολαστικούς, όπως τους Μεγάλο Αλβέρτο και Θωμά Ακινάτη. Μεγάλο προσόν του Ευστράτιου υπήρξε η αναλυτική και εμμηγευτική προσέγγιση των αριστοτελικών κειμένων. Ο Ευστράτιος δεν ενδιαφερόταν αποκλειστικά για τη φιλοσοφία και πέτυχε να δώσει χριστιανική χροιά σε αρκετές από τις φιλοσοφικές θέσεις του Αριστοτέλη, υποστηρίζοντας τις πρακτικές των μοναχών που κατέτειναν στη θέωση. Παρότι αριστοτελικός, δεν δίστασε να υπερασπιστεί την πλατωνική θεωρία των Ιδεών και να επικριθεί αρκετές φορές τον Αριστοτέλη για παρανόηση των πλατωνικών επιχειρημάτων. Ο Ευστράτιος ακολούθει και εξελίσσει τη νεοπλατωνική εμμηγεία του αριστοτελισμού.

Ο Νικηφόρος Βαλεμυδής (1197-1272) και άλλοι φιλόσοφοι της παλαιολόγειας περιόδου ακολούθουν κατά βάση την εμμηγευτική γραμμή των προγενεστέρων τους στην προστάθεια ενωμόνωσης της αριστοτελικής με την πλατωνική φιλοσοφία. Εκείνος που διαφοροποιείται είναι ο Σοφονίας (13ος-14ος αι.), ο οποίος επιτίθεται στους αρχαίους σχολιαστές του Αριστοτέλη. Ειδικότερα επισημαίνει ότι τα νεοπλατωνικά σχόλια εμπεδίζουν τον αναγνώστη να αποκτήσει καθολική θέαση του αριστοτελικού έργου. Από την άλλη οι παραφράσεις των αριστοτελικών έργων, οι οποίες ήταν πολύ δημοφιλείς και στη βυζαντινή περίοδο, παρουσιάζαν τον τρόπο που ο συγγραφέας τους κατανόησε το αρχικό κείμενο, όχι απαραίτητα την άποψη του

Αριστοτέλη. Γι' αυτό και πρότεινε τα σχόλια και οι παραφράσεις να δημοσιεύονται μαζί με το κείμενο, όχι αυτοτελώς. Ο Σοφονία επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίστηκαν η αριστοτελική φιλοσοφία στην υστεροβυζαντινή περίοδο, παρότι ο ίδιος δεν απέφυγε τις νεοπλατωνικές επιρροές. Στους νεοπλατωνικούς στηρίζεται και Θεόδωρος Μετοχίτης (1270-1332), όταν επιχειρεί να εμμηγεύσει και να σχολιάσει τον Αριστοτέλη. Η προσήλωσή του στη νεοπλατωνική ανάγνωση φαίνεται κυρίως από την πεποίθησή του για την υπεροχή του Αριστοτέλη στη φυσική και τη λογική. Παράλληλα όμως δηλώνει απογοητευμένος από την πενία της αριστοτελικής μεταφυσικής παραδεχόμενος την ανωτερότητα της αντίστοιχης πλατωνικής.

Η κατάσταση όμως έμελε να αλλάξει τον 14^ο αιώνα, όταν ο φιλοσοφικός διάλογος επηρεάστηκε από τις διαπραγματεύσεις για τη Ένωση της Ανατολικής Ορθόδοξης με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Εκείνος που δίνει τον τόνο είναι ο Νικηφόρος Γρηγοράς (1295-1360). Είναι σαφής η επικριτική προς τον Αριστοτέλη διάθεσή του. Η οποία αρθρώνεται γύρω από τη διαμάχη του με τον εκπρόσωπο του λαϊκού σχολαστικισμού μοναχό Βαρθολαίμ (1290-1348). Έχει υποστηρίξει ότι η κριτική του Γρηγορά απευθύνεται στον Αριστοτέλη τα Σχολαστικών και στην υπερτίμηση της ανθρωπίνης επιστήμης που αυτός συνεπάγεται. Ο Γρηγοράς δεν έχανε ευκαιρία να εντοπίζει και να αναφέρει τα λάθη του Αριστοτέλη. Η διάδοση του δυτικού σχολαστικισμού στο Βυζάντιο και η συνειδητοποίηση του βαθμιαία εξάρτησής του από τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη αύξησε την ένταση. Η σχολαστική φιλοσοφία ήταν προσηλωμένη στον αριστοτελισμό κι όποιος τη μελετούσε συστηματικά δεν μπορούσε παρά να στραφεί σχεδόν μονομερώς στα κείμενα του Αριστοτέλη. Παρότι οι βυζαντινοί θωμιστές γνώριζαν τα νεοπλατωνικά σχόλια στο έργο του Αριστοτέλη—τα οποία την ίδια εποχή ήταν σχεδόν άγνωστα στη δυτική Ευρώπη—η μελέτη των κειμένων του Ακινάτη έγινε για αυτούς δευτέρα φύση. Ενώ δηλαδή μπορούσαν με τα γλωσσικά, εννοιολογικά και κειμενικά εργαλεία που διέθεταν να κατανοήσουν τις πολλαπλές έμμεσες νεοπλατωνικές επιρροές στον σχολαστικισμό και να τον εξελίξουν περαιτέρω με τη βοήθεια των νεοπλατωνικών υπομνημάτων, ιδίως του Σιμπλίκιου και του Φιλόπονου, περιορίστηκαν στην προσπάθει μεταφρασής και αναπαραγωγής της φιλοσοφίας του Ακινάτη. Αντ' μετώπισαν δηλαδή με περίσσιο δέος τη σχολαστική φιλοσοφία. Κι όλα αυτά τη στιγμή που ορισμένοι από τους βυζαντινούς θωμιστές

όπως ο Δημήτριος Κυδώνης (1324-1398), φαίνεται ότι διέθεταν άρτια γνώση του πλάτωνισμού, την οποία όμως δεν θέλησαν να χρησιμοποιήσουν για να προβούν σε μια ολοκληρωμένη κριτική πραγμάτων στη του δυτικού σχολαστικισμού. Εκείνο που θαύμαζαν στον δυτικό αριστοτελισμό ο Κυδώνης και οι υπόλοιποι του κύκλου του είναι η χρήση του συλλογισμού στην ενίσχυση και απόδειξη του λόγματος. Ο Κυδώνης θεωρούσε ότι ο αριστοτελισμός χειριζόταν ανανέωση, ώστε να αναδειχθεί περαιτέρω η σημασία του, και ότι ο σχολαστικισμός μπορούσε να αποτελέσει απάντηση στον ανορθολογισμό των Ησυκαστών, ο οποίος κυριαρχούσε στο Βυζάντιο. Η προσπαθία των εκπαισώπων του βυζαντινού θωμισμού να αντιπαρατεθούν με τους οπαδούς του ησυκασμού, τους εξώθησε στη φανατική υπερασπισση και προαγωγή της αριστοτελικής φιλοσοφίας κατά τον τρόπο των δυτικών. Αποστασιοποιήθηκαν εθελουσίως από την παράδοση του βυζαντινού αριστοτελισμού, ο οποίος αποτελούσε συνέχεια και εξέλιξη του αριστοτελισμού της ύστερης αρχαιότητας. Ο πλάτωνισμός του Γρηγορά, του Παθήβωνα (π. 1355-1454) και άλλων δεν ήταν τίποτα λιγότερο από αντίδραση στην πολεμική αντιπαράθεση που δημιούργησε η επέλαση του σχολαστικισμού στην Ανατολή.

Η στάση των βυζαντινών θωμιστών σε συνδυασμό με τη δογματική τους απόκλιση, καθώς στράφηκαν λιγότερο ή περισσότερο ανοικτά στο ρωμαιοκαθολικό δόγμα, δημιούργησε αντίδραση από άλλους φιλοσόφους. Ο Παθήβων υπήρξε ο βασιχότερος εκφραστής αυτής της κριτικής κατά τον 14^ο και τον 15^ο αιώνα. Κατ' αυτόν η αριστοτελική φιλοσοφία ήταν εγγενώς προβληματική. Ο Αριστοτέλης παρεμφήνευσε τα κείμενα του Πλάτωνα αρχικά και κατόπιν προστάθηκε ανεπιτυχώς να τα εξελίξει. Οπότε η σχολαστική φιλοσοφία, η στηριγμένη στον Αριστοτέλη, ήταν κακή φιλοσοφία, καθώς είχε βασισθεί σε ελθιματική γνώση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης. Οι περισσότεροι Σχολαστικοί δεν γνώριζαν ελληνικά και στηρίζονταν σε μετρίστες ή αποστασιατικές μεταφράσεις, που πολλές φορές είχαν αλλοιωθεί από τους Άραβες, οι οποίοι επίσης δεν είχαν προσεγγίσει την αρχαιοελληνική σκέψη στο πρωτότυπο. Επιπροσθέτως οι Σχολαστικοί δεν γνώριζαν όλο το εύρος της αρχαιοελληνικής φιλοσοφικής γραμματείας, ιδίως τα σχόλια στο έργο του Αριστοτέλη, τα οποία στο Βυζάντιο χρησιμοποιούνταν ευρέως. Ο Παθήβων δυσφορούσε με την επιλογή των Λατινών να διαβάζουν και να ερμηνεύουν τον Αριστοτέλη χρησιμοποιώντας έργα αράβων φιλοσόφων και όχι ελληνικά. Αυτή

τους η επιλογή οδηγούσε νομοτελειακά στη διαστρέβλωση των Πλατωνικών κειμένων και τη δογματική απόκλιση. Τέλος οι Σχολαστικοί δεν κατανοούσαν την υπεροχή του Πλάτωνα, ο οποίος υπερεπέρυσε του Αριστοτέλη σε όλα τα επίπεδα. Στο έργο του Παθήβωνα γίνεται καταφανές ότι από τα μισά του 14^{ου} αιώνα και ύστερα ο Πλάτων των Ελλήνων αντιπαρατίθεται με τον Αριστοτέλη των Σχολαστικών.

Παρότι ο Παθήβων θεωρείται παρανοστής, δεν αρνείται να χρησιμοποιήσει το ορθόδοξο δόγμα ως όπλο εναντίον του σχολαστικού αριστοτελισμού. Κατά τον Παθήβωνα οι Σχολαστικοί υπερέσπιζαν τη δική τους εκδοχή της αριστοτελικής φιλοσοφίας, θεωρώντας ότι οι θέσεις του Αριστοτέλη είναι συμβατές με τη χριστιανική θεολογία. Ο Παθήβων, αποδεχόμενος ότι κριτήριο αξιολόγησης κάθε φιλοσοφίας είναι η συμβατότητά της με τον χριστιανισμό, επιδίωξε να αποδείξει ότι ο αραβικός και σχολαστικός Αριστοτέλης δεν συνάδουν ούτε με την αυθεντική φιλοσοφία του Αριστοτέλη ούτε με τη χριστιανική πίστη. Άρα ο αραβικός και σχολαστικός αριστοτελισμός σπερδύνταν αξίας. Ο Παθήβων θέλησε να πιστοποιήσει ότι η πλατωνική φιλοσοφία εκπράξει την απόλυτη αλήθεια, μία αλήθεια που αλλοίωσε ο Αριστοτέλης. Κατά τον Παθήβωνα ο Πλάτων έφτασε τη φιλοσοφία στο απόγειό της και οι θέσεις του δεν επιδέχονται βελτίωση. Παρά τη μονομέρεια του και την επιλεκτική χρήση των πηγών ο Παθήβων προστάθηκε να δικαιώσει τον Πλάτωνα έναντι του Αριστοτέλη και να διορθώσει την άποψη των φιλοσόφων που διαστρέβλωσαν την πλατωνική φιλοσοφία, τόσο στη βυζαντινή επικράτεια όσο και στη μεσαιωνική Ευρώπη. Στόχος του Παθήβωνα ήταν να αποδείξει ότι η πλατωνική φιλοσοφία υπήρξε η μήτρα του αριστοτελισμού και θα μπορούσε να εφαρμοσθεί με την αριστοτελική φιλοσοφία υπό μια πλατωνική και νεοπλατωνική ανάγνωση της τελευταίας. Ακόμη είχε ως στόχο να καταδείξει ότι η αριστοτελική φιλοσοφία δεν ήταν συμβατή με τον χριστιανισμό, όπως είχαν προτείνει οι Σχολαστικοί και οι βυζαντινοί οπαδοί του σχολαστικισμού. Ο Παθήβων πρόθυμα αναπαρήγαγε τις απόψεις διαφόρων αρχαίων συγγραφέων, που κατηγορούσαν τον Αριστοτέλη για αγνωμοσύνη απέναντι στον Πλάτωνα. Χρειάζεται να επισημανθεί ότι η αντιαριστοτελική πολεμική του Παθήβωνα και των οπαδών του στόχευε ευρύτερα στην απόκρουση του πολιτιστικού μπερδαλισμού των Λατινών, που απειλούσε να αλλοτριώσει με την ευρεία έννοια τον ελληνικό πολιτισμό. Ο στόχος του επομένως ήταν κυρίως πολιτισμικός και πολιτικός.

Η διαμάχη των οπαδών του Πλάτωνα με εκείνους του σχολαστικού Αριστοτέλη μεταφέρθηκε στην Ιταλία, ως αποτέλεσμα της μετοίκησης βυζαντινών λογίων και της συγγραφής του *Περί ὧν Ἄριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται* ἀπὸ τον Πλήθωνα, ὅταν αὐτὸς συμμετείχε στη Σύνοδο της Φεράρας-Φλώρεντίας (1438-1439). Παρὰ την αρχικά περιορισμένη ἀνταπόκριση του λατινοφώνου κοινού στη διαμάχη αὐτή, ἡ οποία μέχρι το 1458 διεξάγονταν ἐπὶ ἰταλικού μὲν ἐδάφους ἀλλὰ στα ἐλληνικά, το ἔργο του Πλήθωνα ἔδωσε νέα ὠθηση στην ἀντιπαράθεση της ἐλληνοφώνης φιλοσοφικῆς κοινότητας. Ἡ ἀπαξιωτικὴ κριτικὴ του Πλήθωνα πρὸς τον Αριστοτέλη προκάλεσε την ἀντίδραση του Γεώργιου Σχολάριου (π. 1400-1473), ὁ οποίος ἀνεπιτέθηκε με το *Κατὰ τῶν Πλήθωνος ἀποριῶν ἐπὶ Ἄριστοτέλει*, προκαλώντας την ἀνταπάντησή του Πλήθωνα με το *Πρὸς τὰς ὑπερἈριστοτέλους Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἀντιλήψεις*. Ἡ συζήτηση εἶχε ἀνάψει γιὰ τὰ καλά και πάλι πολλὰς πραγματείας γράφονταν στην προοπτικὴ ὑπεράσπισης της πληθωνικῆς θέσης ἢ της ἀνανεωτικῆς στάσης του Σχολάριου, ὁ οποίος δεν συμφωνοῦσε με τὴ δυσπιστία του Πλήθωνα ἀπέναντι στους Λατίνους. Οἱ Γεώργιος Τραπεζούντιος, Θεόδωρος Γαζής, Ἀνδρόνικος Κάλκιστος (1400-1486) και Γεώργιος Σχολάριος ἀνέλαβαν την ὑπεράσπιση του αριστοτελισμοῦ, δίχως ὅμως νὰ συμφωνοῦν μετὰξὺ τους στο ποιὸν Αριστοτέλη ὑπερασπιζόνταν: τον βυζαντινὸ ἢ τον σχολαστικὸ. Ο Πλήθων, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης (π. 1420-1474/86) και ὁ Niccolo Perrotti (1429-1480) ὑπερασπίστηκαν τον πλάτωνισμὸ. Ο Βησσαρίων (1408-1472) και ὁ Ιωάννης Ἀργυρόπουλος ἐπέμειναν στην παραδοσιακὴ συνδυαστικὴ θεώρηση της φιλοσοφίας των δύο αρχαίων σοφῶν.

Ἡ διαμάχη αριστοτελικῶν-πλάτωνικῶν στον 15^ο αἰώνα συγχροεῖται γύρω ἀπὸ δύο ἐπεισόδια: τὶς συγχροῦσεις Πλήθωνα-Σχολάριου και Τραπεζούντιου-Βησσαρίωνα. Ο Πλήθων ἐπέκρινε τον Σχολάριο γιὰ το γεγονός ὅτι ἀντιμετώπιζε θετικὰ τον δυτικὸ σχολαστικισμό, ὁ οποίος ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τον αριστοτελισμὸ του Ἀβερρες, ἀντὶ του νεοπλάτωνισμοῦ, που, κατὰ τον Πλήθωνα, ἀντιπροσώπευε τὴν ποιοτικότερη ἐκδοχὴ της αρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἀντιθέτως ὁ Σχολάριος θεωροῦσε ὅτι ἡ πρόοδος που εἶχαν σημειώσει οἱ Λατίνοι στη μελέτη του Αριστοτέλη ἦταν ἀξιοθαυμάστη και οἱ γνώσεις που εἶχαν ἀποκτήσει γιὰ τὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφία ἦταν ἀνάλογες ἐκείνων των αρχαίων Ἑλλήνων. Ο Σχολάριος μετέτρεψε συστηματικὰ τὰ ἔργα των μεγάλων Σχολαστικῶν, ὅπως του Ἀκινάτη, γιὰτὶ πίστευε ὅτι ἡ

διάδοση της σχολαστικῆς φιλοσοφίας θα ωφελοῦσε τους ἐπιμελεμένους στις ἐλληνογλώσσες περιοχές και θα ἀνανέωνε τὴν ἐλληνική φιλοσοφία. Δὲν δίσταξε νὰ δηλώσει ἀπερίφραστα τὴν προτίμησή του στη λατινικὴ πραγματικὴ σχολιασμοῦ των αρχαίων κειμένων, ἀντὶ τὴν ἀρχαιοελληνικῆς και βυζαντινῆς. Προσπαθώντας νὰ ἀποστομώσει τὸν Πλήθωνα, τον κατηγόρουσε ὡς ἐκφραστή των νεοπλάτωνικῶν ἐρμηνειῶν του Πρόκλου, οἱ ὁποῖες ἦταν ἐχθρικές πρὸς τον αριστοτελισμὸ και τὴν χριστιανικὴ θρησκεία. Χρειαζέται νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ κατηγόρησή του Σχολάριου ἦταν μάλλον ἐπιφανειακὴ και γενικευτικὴ, καθὼς ἐξήκωνε το μῆνος ὅσων θεωροῦσαν τον Πρόκλο συνώνυμο του πατριωτισμοῦ. Ο Σχολάριος γνῶριζε και χρησιμοποίησε τόσο τὴν ἐλληνική, ὅσο και τὴν σχολαστικὴ ἐξηγητικὴ παράδοση με συμπληρωματικὸ τρόπο, καθὼς θεωροῦσε ὅτι ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τους Βυζαντινοὺς νὰ ἀξιοποιήσουν τὴν φιλοσοφικὴ πρόοδο του δυτικοῦ κόσμου. Πίστευε ὅτι ἡ προσήλωσή στην ἀρχαιοελληνικὴ και βυζαντινὴ φιλοσοφία παράδοσι εἶχε ἐξαντλήσει τὴ δυναμικὴ της. Θα ἦταν ἐπιωφελέες νὰ μελετηθεῖ προσεκτικὰ ἡ ἐξηγητικὴ ἐκδοχὴ της ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἰδίως της αριστοτελικῆς, ὅπως αὐτὴ παραδιδόταν πια ἀπὸ το Λατίνους. Ο Σχολάριος ἐπίδιωκε ἕναν ἀνανεωμένο και ἐπὶκαιρο ἐλληνοισμὸ, που θα ἐμπλουτιζόταν ἀπὸ τὰ ἀξιώλογα στοιχεῖα που εἶχαν προσφέρει ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς: ἕναν ἐλληνοισμὸ σύγχρονο, ἰκανὸ νὰ ἀνταποκριθεῖ στις ἐπιγίνουσες ἀνάγκες του 15^{ου} αἰώνα.

Ἡ ἀντιπαράθεση Πλήθωνα και Σχολάριου ἔλαβε ευρύτερες διαστάσεις, ὅταν ὁ Θεόδωρος Γαζής ἔκρινε σκόπιμο νὰ ἐπιτεθεῖ στὸν Πλήθωνα σχετικὰ με τὸ ζήτημα των καθολικῶν ἐνωσιῶν, ἕνα κομβικὸ θέμα γιὰ τὴν ἀντιπαράθεση πλάτωνικῶν και αριστοτελικῶν. Στὸ ἀρχές της δεκαετίας του 1450 ὁ Βησσαρίων στο ἔργο του *Πρὸς τὸν Πλήθωνος πρὸς Ἄριστοτέλη περὶ οὐσίας* ἐπιχείρησε νὰ συμβιβαστὴν τὴν ἀποψη του Πλήθωνα σχετικὰ με τὴν ὑπεροχὴ στην ὑπαρξὴ τὰ καθόλου με τὴν αριστοτελικὴ θέση περὶ της ὑπεροχῆς των ἐπὶ μέρους. Ο Βησσαρίων, στην προσπάθειά του νὰ δημιουργήσει κλίμα κατὰ διχῆς στη φιλοσοφικὴ κοινότητα των Ἑλλήνων της Ἰταλίας, υποστήριξε ὅτι το ἐπίμαχο ζήτημα ἐξαρτάται ἀπὸ το ἀν ἡ πλάτωνικὴ θεωρία τὰ ἰδεῶν ἔχει λογικὴ δομὴ και εἶναι ἔγκυρη. Ἀν ἰσχύει κάτι τέτοιο, τότε ὁ Πλήθων δὲν λαθεύει. Ἐάν ἀντιθέτως δὲν ἰσχύει, τότε ὁ Αριστοτέλης ἔχει δίκιο και τὰ ἐπιχειρήματα του Πλάτωνα χρειάζονται ἀναθεώρησι. Ο Βησσαρίων μάλιστα φαίνεται πὼς συμφωνοῦσε περισσότερο με τὴν αριστοτελικὴ ἀποψη. Ο Θεόδωρος Γαζής ἐντελῶς στη διαμάχη

με την πραγματεία *Πρός Πλάτωνα ὑπὲρ Ἀριστοτέλους*. Ο Μιχαήλ Αποστόλης, στο έργο του *Πρός τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους περὶ οὐσίας κατὰ Πλάτωνα Θεωδώρα του Γαζή ἀντιλήψεις*, υπεραστίστηκε τόσο τον Πλάτωνα όσο και τον Πλάτωνα, καθώς έφρινε πως ο Γαζής κατ'εργούσε και συκοφαντούσε και τους δύο. Πιθανότατα ο Γαζής επιδίωξε να γράψει το κενό που είχε αφήσει ο Σχολάριος στο δικό του έργο, δεδομένου ότι ο τελευταίος δεν είχε σχολιάσει τις θέσεις του Πλάτωνα για τις Ιδέες. Ο Γαζής βασίστηκε στην εύφορη γη της αριστοτελικής φιλοσοφίας, τους σχολιαστές της ύστερης αρχαιότητας και τους βυζαντινούς λόγιους που προσπαθούσαν να συμβιβάσουν τη φιλοσοφία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, με μια προτίμηση στον τελευταίο. Αντίπαλοι του Γαζή δεν ήταν εν γένει ο Πλάτωνας και οι πλάτωνικοί, αλλά ο Πλάτων και οι οπαδοί του, επειδή προστάθηκαν να ανατρέψουν μια μακρά φιλοσοφική παράδοση. Παρά τα λίγα αδύναμα σημεία στην επιχειρηματολογία του, ο Γαζής παραμένει πιστός στην αριστοτελική φιλοσοφία και οι απόψεις του συνεπείς στο πλαίσιο της αριστοτελικής παράδοσης.

Ο Αποστόλης επέλεξε να απαντήσει στον Γαζή με μια σύντομη πραγματεία την οποία αφιέρωσε στον Βησσαρίωνα, προσδοκώοντάς στην υποστήριξη του καρδινάλιου και παλαιού μαθητή του Πλάτωνα. Ο Αποστόλης αισθάνθηκε προσβεβλημένος, επειδή ο Γαζής τόλμησε να λοιδορήσει τον Πλάτωνα και τους πλάτωνικούς. Σύμφωνα με τον Αποστόλη, ο Γαζής και αρκετοί άλλοι δεν μελετούσαν επιστημονικά την ελληνοκλή φιλοσοφία και δεν λάμβαναν υπ' όψιν το ερμηνευτικό της πλαίσιο. Αντίτως μελετούσαν προσεκτικά τους Σχολαστικούς, που παρερμήνευαν και μετέβαλλαν την πρωτότυπη σκέψη όχι μόνο του Πλάτωνα και των πλάτωνικών, αλλά επιπλέον του Αριστοτέλη και των νεοπλατωνικών σχολιαστών του. Ο Αποστόλης υποστήριξε πως η σχολαστική φιλοσοφία βασιζόταν σε μια «κακή» φιλοσοφία, δηλαδή την αριστοτελική, και ότι επρόκειτο μάλλον για μια επιφανειακή προσέγγιση και διαμόρφωση αυτής. Η δριμυμία κριτικής του Αποστόλη προκάλεσε την οργή του Βησσαρίωνα, ο οποίος τον επέτληξε για την οξύτητα των λόγων του. Επιπλέον ο Ανδρόνικος Κάλαιστος ανέλαβε να υπερασπιστεί τον Αριστοτέλη και τον Γαζή, μειμώμενος παράλληλα τον Αποστόλη. Χρειάζεται να επισημανθεί ότι Κάλαιστος και Γαζής ήταν συγγενείς, γεγονός που αναδεικνύει, όπως και στην περίπτωση της αντισπαράθεσης Τραπεζούντιου-Βησσαρίωνα, τις προσωπικές πτυχές της διαμάχης αριστοτελικών και πλάτωνικών.

Η διαμάχη αυτή έλαβε ευρύτερη διάσταση το 1458. Τότε ο Γεώργιος Τραπεζούντιος δημοσίευσε το *Comparatio Philosophorum Platonis et Aristotelis*, στο οποίο υποστήριξε εμφανικά την υπεροχή της αριστοτελικής φιλοσοφίας έναντι της πλάτωνικής, επιτιθέμενος με δριμύτητα και απρέπεια στον Πλάτωνα και τους υποστηρικτές του. Ένα από τα βασικά επιχειρήματα του Τραπεζούντιου υπήρξε η ασυμβατότητα πλάτωνισμού και χριστιανισμού, σε αντίθεση με την ήδη αποδεδειγμένη στη Δύση συνάφεια του αριστοτελισμού με τη χριστιανική πίστη. Η συγγραφή του βιβλίου στα λατινικά εξήγαγε τη διαμάχη στο λατινικό κοινό, καθώς όλη η προγενέστερη γραμματεία είχε γραφεί αποκλειστικά στα ελληνικά και δεν είχε απασχολήσει ιδιαίτερα τους μη ελληνόφωνους. Ο Βησσαρίων, ο οποίος είχε προσπαθήσει να κρατήσει τη διαμάχη σε κάποιον επίπεδο, αποπειρώμενος να εξισορροπήσει τις αρχαίες τάσεις, απάντησε με το *In Calumniatore Platonis* (1469). Σε αυτό αντεπευτέθηκε στον Τραπεζούντιο υποδεικνύοντας τις αδυναμίες της επιχειρηματολογίας του. Παράλληλα επιχείρησε να υπερασπιστεί την παραδοσιακή νεοπλατωνική θέση ότι η φιλοσοφία του Πλάτωνα δεν αποτρέπει άρνηση εκείνης του Αριστοτέλη και αντίστροφα. Στο επίμαχο θέμα της θρησκείας η θέση του Βησσαρίωνα ήταν ότι κανείς εκ των δύο αρχαίων φιλοσόφων δεν κείται αποκούντως πληθίον του χριστιανισμού και δεν πρέπει να μελετάται για τον λόγο αυτόν.

Η διαμάχη Τραπεζούντιου και Βησσαρίωνα αφορούσε επίσης τη φύση. Ο Πλάτων στο *Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται* είχε την άποψη ότι η φύση δεν βουλεύεται. Ο Βησσαρίων ισχυριζόταν ότι ο Αριστοτέλης είχε πράγματι υποστηρίξει ότι η τέχνη και η φύση βουλεύονται. Ο Τραπεζούντιος δίνει την απάντηση πως, παρότι η φύση έχει σκοπό, αυτό δεν γίνεται εμπρόθετα. Ο Βησσαρίων προς απάντηση συντάσσει τη σύντομη πραγματεία *De Natura et Arte Βησσαρίωνα* σε μια εκτενή επιστολή προς τον καρδινάλιο (28/8/1469), στην οποία υπεραστίζεται τις απόψεις του.

Πέρα από τη διαμάχη του με τον Βησσαρίωνα, ο ρόλος του Τραπεζούντιου στις αριστοτελικές σπουδές ήταν μείζων. Ο Τραπεζούντιος, όταν μετέβη στην Ιταλία σε ηλικία περίπου 20 ετών, βρισκόταν υπό την επίδραση του πλάτωνισμού, δίχως σαφή θέση στη διαμάχη μεταξύ πλάτωνικών και αριστοτελικών. Αφού εκπαιδεύθηκε επαρκώς στα λατινικά, άρχισε γύρω στα 1440 να μεταφράζει έργα του Αριστοτέλη, επικρίνοντας ανοιχτά τις μεσαιωνικές μεταφράσεις, τις οποίες

θεωρούσε κακής ποιότητας. Κατά τον Τραπέζούντιο πολλοί μεσαιωνικοί σχολιαστές, ιδίως Άραβες και Εβραίοι, είχαν διαστρεβλώσει την αυθεντική αριστοτελική φιλοσοφία, την οποία ο Τραπέζούντιος υποσχόταν να αποκαταστήσει. Στη μεταφραστική του προσπάθεια κατέφυγε τόσο σε αρχαιοελληνικά όσο και σε σχολαστικά σχόλια στον Αριστοτέλη. Η μεταστροφή του Τραπέζούντιου στον αριστοτελισμό και η εχθρότητα του προς τον Πλάτωνα και την πλατωνική φιλοσοφία ήταν αποτέλεσμα κυρίως των προσωπικών του περιπετειών και των φιλοδοξιών του, παρά μια συνεπής προσπάθεια διαμόρφωσης δημιουργής φιλοσοφικής θέσης. Η φιλοσοφία, οι φυσικές επιστήμες, τα μαθηματικά, οι προφητείες και ο χιλιασμός ήταν μόνο τα μέσα για τους στόχους του και αυτοί οι στόχοι ήταν η αναγνώριση, η δόξα και τα αξιώματα. Παρά το γεγονός ότι τα κίνητρά του ήταν μάλλον ταπεινά, η εργατικότητα του και η γνώση των αρχαίων, βυζαντινών και μεσαιωνικών πηγών κατέστησαν σημεινύσα τη συμβολή του στην επιστήμη και τη φιλοσοφία του 15^{ου} αιώνα.

Πέρα από τον Τραπέζούντιο, σημαντικότητα για τον αριστοτελισμό υπήρξε η συνεισφορά του Ιωάννη Αργυρόπουλου, ιδίως στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα στην Ιταλία. Ο Αργυρόπουλος ήταν καταξιωμένος δάσκαλος της φιλοσοφίας στο Βυζάντιο, όταν αποφάσισε γύρω στο 1440 να σπουδάσει φιλοσοφία και ιατρική στην Πάδοβα, απ' όπου έλαβε διδακτορικό δίπλωμα το 1444. Μετά πολλές περιπέτειες κατόρθωσε να ελθεί καιθηγητής της ελληνικής γλώσσας και φιλοσοφίας στο φλωρεντινό Studio, όπου ξεκίνησε να διδάσκει το 1457. Παρότι το ουμανιστικό κλίμα είχε κατακλύσει τη Φλωρεντία, αποδίδοντας έμφαση στη ρητορική και την ποιότητα των λατινικών, ο Αργυρόπουλος επέμεινε στη φιλοσοφική ακρίβεια, καθώς θεωρούσε τη φιλοσοφία υπέρτερη όλων των γλωσσικών πεδίων. Η διδασκαλία του επικεντρώθηκε στην αριστοτελική ηθική και πολιτική. Επίσης διδάξε το *Περί Ψυχής* καθώς και αποσπάσματα από τα έργα του Αριστοτέλη τα σχετικά με τη φυσική φιλοσοφία και τη μεταφυσική. Είναι αξιο αναφοράς το ότι ο Αργυρόπουλος τα απογεύματα παρέδιδε ιδιωτικά μαθήματα αριστοτελικής λογικής σε επιλεγμένους σπουδαστές. Προσπάθησε δε να μην πάρει θέση υπέρ του Πλάτωνα ή του Αριστοτέλη στη φιλοσοφική διαμάχη που απασχόλησε τους υστεροβυζαντινούς λόγιους. Βασική του θέση ήταν ότι οι ούτως ή άλλως μυχρές διαφορές των δύο φιλοσόφων ήταν γόνιμες και δεν δικαιολογούσαν τόσο αντιπαράθεση. Ο Αργυρόπουλος επέβαλε κατά

κάποιο τρόπο την άποψή του στο φλωρεντινό φιλοσοφικό κοινό. Η συνεισφορά του στον αριστοτελισμό έγκειται και στις λατινικές μεταφράσεις έργων του Αριστοτέλη (*Κατηγορίαι*, *Περί Ερμηνείας*, *Αναλυτικά Ύστερα*, *Αναλυτικά Πρότερα*, *Σοφιστικοί Έλεγχοι*, *Φυσική Ακρόασις*, *Περί Ούρανο*, *Περί Ψυχής*, *Μετά τὰ Φυσικά*, *Ηθικά Νικομάχεια*).

Σπουδαίος αριστοτελικός της ιταλικής Αναγέννησης υπήρξε και ο Θεόδωρος Γαζής. Πέρα από τη διαμάχη του με τον Πλάτωνα και τον Αριστόλη, ο Γαζής ασχολήθηκε συστηματικά με τα βιολογικά έργα του Αριστοτέλη, η μελέτη των οποίων δεν είχε διαδοθεί αρκετά στη μεσαιωνική Ευρώπη. Νωρίτερα είχε μεταφράσει τα βοτανολογικά έργα του Θεόφραστου, μαθητή του Αριστοτέλη. Οι μεταφράσεις του Γαζή υπήρξαν οι πλέον δημοφιλείς και διαδεδομένες έως και τον 16^ο αιώνα. Ο Γαζής, όπως και πολλοί άλλοι υστεροβυζαντινοί λόγιοι, δεν είχε καλή γνώμη για τις μεσαιωνικές μεταφράσεις, τις οποίες έβρισκε ανεπαρκείς. Εξαιτίας αυτής του της θέσης, ο Τραπέζούντιος τον κατηγόρησε ότι δεν έτρεφε σεβασμό στη σχολαστική φιλοσοφία, αν και ο ίδιος ο Τραπέζούντιος είχε ασχρήσει δριμύεια κριτική στις μεσαιωνικές μεταφράσεις του Moerbecke και των Αράβων, προστού τσακωθεί με τον Γαζή. Η αρχική βέβαια αιτία της διαμάχης των δύο φιλοσόφων ήταν η επίθεση του Γαζή στον Τραπέζούντιο για την ποιότητα της μετάφρασης των ψευδο-αριστοτελικών Προβλημάτων, στην οποία ο Γαζής εντόπισε πληθώρα λαθών. Η σύγκρουση Γαζή-Τραπέζούντιου δείχνει ότι κάθε άλλο παρά συμπαιγή ήταν τα στρατόπεδα των αριστοτελικών και πλατωνικών, αφού και οι δύο πιστώνονται στους αριστοτελικούς. Ο Γαζής υπήρξε πρόμαχος της αριστοτελικής φιλοσοφίας, αλλά σε καμία περίπτωση δεν υποβάθμιζε την πλατωνική φιλοσοφία, όπως ο Τραπέζούντιος. Η σημαντικότερη συμβολή του στον αριστοτελισμό έγκειται στο ότι εισήγαγε μια νέα μέθοδο έκδοσης και μετάφρασης των κειμένων του Σταγειρίτη. Σε αντίθεση με τους παλαιότερους του λατινικούς μεταφραστές, γνώριζε καλά ότι στη διάρκεια του Μεσαίωνα πολλά κείμενα είχαν αλλοιωθεί. Συνεπώς, πριν από τη μετάφραση, προτιμήτο η αποκατάσταση και ανασυγκρότηση του κειμένου, η οποία αρκετές φορές ήταν δραστηριότητα. Ο Γαζής συνέδραμε αποφασιστικά στην οριστική διαμόρφωση του αριστοτελικού corpus.

Καινοτόμος αριστοτελικός υπήρξε και ο Νικόλαος Θωμείς (1456-1531), ο πρώτος καθηγητής που διδάξε Αριστοτέλη από το πρώτο-

τυπο στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας (1497-1509), αλλάζοντας μια διδακτική παράδοση πάμπολων αιώνων στη δυτική Ευρώπη. Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα είχε γίνει πια συνείδηση ότι δεν μπορούσε να συνεχιστεί η διδασκαλία του Αριστοτέλη από τα μεσαιωνικά κείμενα είτε αρβιβική είτε λατινικής επινεύσεως. Ο Θωμεύς διδάξε τον Αριστοτέλη με τη βοήθεια εννοιολογικών εργαλείων της πλατωνικής και νεοπλατωνικής φιλοσοφίας, κατά τον τρόπο των βυζαντινών. Χρησιμοποίησε μάλλον τα σχόλια του Ιωάννη Φιλώππου, ο οποίος αμφισβητούσε ριζικά την αριστοτελική φυσική. Η διδασκαλία του Θωμεία στην Πάδοβα ήταν η θουαλλίδα από την οποία ξεκίνησε η έντονη κριτική στην αριστοτελική φυσική φιλοσοφία, η οποία έφτασε έως και την ανατροπή της στις αρχές του 17^{ου} αιώνα στο ίδιο πανεπιστήμιο. Πέραν της διδασκαλίας του ο Θωμεύς μετέφρασε και σχολίασε τα *Μικρά Φυσικά* του Αριστοτέλη, συμβάλλοντας στην πληρέστερη κατανόηση της αριστοτελικής φυσικής φιλοσοφίας. Επίσης αργότερα σχολίασε και μετέφρασε τα *Περί ζώων πορείας*, *Περί ζώων κινήσεως* και *Περί ζώων μορίων* (ανολοκλήρωτο).

Όπως φάνηκε από τα προαναφερθέντα, ο αριστοτελισμός σημάδεψε την πορεία των περισσότερων υστεροβυζαντινών λογίων τόσο εντός της βυζαντινής επικράτειας όσο και στην Ιταλία. Παρότι τον 15^ο αιώνα ο πλατωνισμός επέλαυσε σε Ανατολή και Δύση, οι περισσότεροι υστεροβυζαντινοί λογίοι, ιδίως εκείνοι που δραστηριοποιήθηκαν στη δυτική Ευρώπη, είτε μεταστράφηκαν στον αριστοτελισμό –παρά τις πλατωνικές τους καταβολές– ή αφιερώθηκαν εξαρχής στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Αν και στην ελλαδική και στη διεθνή βιβλιογραφία έχει υπερτονισθεί η συνεισφορά τους στην ιταλική Αναγέννηση με τη μεταφορά στη Δύση του πλατωνισμού –μέσω των πρωτότυπων κειμένων του Πλάτωνα, των νεοπλατωνικών πραγματειών και των έργων του Φελλού–, δεν θα ήταν υπερβολή να λεχθεί πως οι πηγές υποδεικνύουν ότι ήταν μάλλον ευρύτερη και σημαντικότερη η συνεισφορά τους στην ανανέωση και προαγωγή του αναγεννησιακού αριστοτελισμού.

Ο J. Hankins θέλησε να εμμεύσει την αριστοτελική ροπή των περισσότερων υστεροβυζαντινών λογίων στην Ιταλία ως αποτέλεσμα των θρησκευτικών συγκρούσεων που είχαν προκληθεί στο ύστερο Βυζάντιο από τη διαμάχη Σχολαστικών και Ησυχαστών. Υποστήριξε συγκεκριμένα ότι οι βυζαντινοί λογίοι που μεταστρέφονταν στον καθολικισμό εξήγαν τον σχολαστικισμό και τη φιλοσοφία του Αρι-

στοτέλη, αντί να ακολουθήσουν τη θεολογία του αγίου Γρηγορίου Παλαμά (1296-1354), ο οποίος σύμφωνα με τον Hankins ευθυγράμμισε τη βυζαντινή Εκκλησία με τον πλατωνισμό. Ωστόσο, ακόμη και ο Hankins παραδέχεται την υπερβολή αυτής της άποψης, η οποία βασίζεται σε εσφαλμένες και ανεπαρκείς αναγνώσεις της βυζαντινής φιλοσοφίας και θεολογίας. Η ταύτιση πλατωνισμού και ησυχασμού είναι αφελής και επιφανειακή, από τη στιγμή που οι Ησυχαστές στηρίχθηκαν κυρίως σε πλατωνίζοντες ορθόδοξους συγγραφείς, όπως ο ψευδο-Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης και ο Μάξιμος Ομολογητής, και όχι στα κείμενα του Πλάτωνα ή των νεοπλατωνικών. Επίσης ο ίδιος ο Γρηγόριος Παλαμάς φαίνεται να ήταν γνώστης της αριστοτελικής φιλοσοφίας, η οποία δεν τον είχε επηρεάσει λιγότερο από την πλατωνική. Παρά ταύτα οι θρησκευτικοί λογίοι δεν μπορούν συνολικά να παραβλεφθούν. Είδαμε ότι ένα από τα επίμαχα ζητήματα της διαμάχης αριστοτελικών-πλατωνικών ήταν το ποια από τις δύο φιλοσοφίες είναι περισσότερο συμβατή με τον χριστιανισμό. Στη βυζαντινή παράδοση δεν έλειψε ποτέ η επιφυλάξη απέναντι στην πλατωνική φιλοσοφία για λόγους δογματικούς, χωρίς να θεωρείται ότι ο Αριστοτέλης στήριξε επαρκέστερα το δόγμα. Ο Πατριάρχης Φώτιος (810/820-893), ο Ιωάννης Ιταλός, ο Ευσεβίτιος Νικαίας, ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, ο Νικηφόρος Χούμνος και άλλοι μοιράζονταν αντιπλατωνικές απόψεις σχετικά με τις Ιδέες και την οντολογική τους προτεραιότητα, τις οποίες πρόθυμα αναπαρήγαγε ο Γαύης τον 15^ο αιώνα. Ο Φώτιος επί παραδείγματι επέκρινε την πλατωνική άποψη ότι οι Ιδέες είναι *ὄντως ὄντα*. Την ίδια στιγμή απέφυγε να στηρίξει άκριτα την αριστοτελική άποψη. Δεν δεχόταν τη διάκριση μεταξύ της *μάλλον ούσίας* και της *ἴττον ούσίας*, επειδή μια τέτοια άποψη ερχόταν σε αντίθεση με το χριστιανικό δόγμα. Επίσης το γεγονός ότι πολλοί από τους αριστοτελικούς του ύστερου Βυζαντίου ασπασθήκαν τον ρωμαιοκαθολικισμό δεν αποτελεί από μόνο του εμμεία της προτίμησης στην αριστοτελική φιλοσοφία. Είναι εντελώς απόλυτο ότι ο σχήμα ότι όποιος γινόταν ρωμαιοκαθολικός υποθετούσε τον σχολαστικό Αριστοτέλη. Ο Βησσαρίων και ο Αγρόποπoulos έγιναν ρωμαιοκαθολικοί, αλλά η στάση τους στη διαμάχη υπήρξε εξισορροπητική και δεν έπαψαν να προάγουν την αριστοτελική φιλοσοφία βυζαντινῶ τῶ τρόπῳ. Από την άλλη η στάση του πλατωνικού Πλήθωνα έναντι της ορθοδοξίας ήταν ιδιοσυγκρασιακή, παρότι υπήρξε δριμύς ποθέμιος του ρωμαιοκαθολικισμού. Φαίνεται

λοιπόν ότι η προτίμηση στον Αριστοτέλη δεν μπορεί να ερμηνευθεί μέσω της πίστης.

Μια πειστικότερη εξήγηση είναι ότι οι βυζαντινοί λόγιοι διέγνωσαν ένα σημαντικό κενό στη δυτικοευρωπαϊκή φιλοσοφία, το οποίο είχε να κάνει κυρίως με τα αδιέξοδα του αβεροϊσμού. Οι ιταλοί ουμανιστές του 15^{ου} αιώνα έψαχναν τρόπους να ξεφύγουν από τον αβεροϊκό μεσαιωνικό αριστοτελισμό, ο οποίος έθετε και δογματικά θέματα, καθώς ο μονοφυλισμός για παράδειγμα αμφισβητούσε βασικές χριστιανικές πεποιθήσεις. Αναζητούσαν με άλλα λόγια έναν άλλο Αριστοτέλη, περισσότερο συμβατό με την πίστη τους. Οι βυζαντινοί λόγιοι αντιλήφθηκαν γρήγορα το πρόβλημα και το γεγονός ότι μπορούσαν να καλύψουν το κενό προσφέροντάς τον βυζαντινό αριστοτελισμό, ο οποίος ήταν βασισμένος στην ερμηνευτική παράδοση της ύστερης αρχαιότητας και είχε παράλληλα εμπλουτιστεί από τη μακράννη εργογραφία των βυζαντινών αριστοτελικών. Τελικά ο βυζαντινός αριστοτελισμός, ο στηριγμένος στην αρχαιοελληνική παράδοση, αποδείχθηκε πλουσιότερος και θελκτικότερος από τον ρηχό αριστοτελισμό του σχολαστικισμού, ο οποίος είχε επικεντρωθεί μόνο στα κείμενα του Αριστοτέλη. Ο Πλήθων είχε κατανοήσει κατά τη διαμονή του στη Φλωρεντία ότι η σχολαστική φιλοσοφία είχε αναπτυχθεί ερήμην της φιλοσοφικής παράδοσης της ύστερης αρχαιότητας και του Βυζαντίου, οπότε είχε σοβαρές ελλείψεις. Τα αδιέξοδα του μεσαιωνικού αριστοτελισμού είχαν εντοπίσει και οι ουμανιστές της πρώιμης ιταλικής Αναγέννησης, του Πετράρχη προεξάρχοντος.

Ταυτόχρονα αρκετοί υστεροβυζαντινοί φιλόσοφοι, που γνώρισαν από κοντά τον σχολαστικισμό, αντιλήφθηκαν ότι στη Δύση είχε σημειωθεί αξιοσημείωτη φιλοσοφική πρόοδος, την οποία δεν θα έπρεπε να απορρίψουν για λόγους δογματικούς ή εθνικιστικούς. Ο σχολαστικός Αριστοτέλης είχε τα αδιέξοδά του, αλλά ως διαφορετικός του βυζαντινού Αριστοτέλη είχε πάλι να διδάξει στους άλλους λόγιους του 15^{ου} αιώνα. Η προσήλωση στον σχολαστισμό, η πειθαρχία στην επιχειρηματολογία, η προσοδευτικά εντεινόμενη αυτονόμηση της φιλοσοφίας από την πίστη ήταν στοιχεία που έλειπαν κατά το μάλλον ή ήττον από τη βυζαντινή διανόηση. Ο Σχολάριος αντιλήφθηκε καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο την ανάγκη να μπολιαστεί ο βυζαντινός αριστοτελισμός με τα βέλτιστα νόματα της σχολαστικής φιλοσοφίας, ώστε να εξελιχθεί και να ανανεωθεί. Φαίνεται λοιπόν ότι η ελληνική και η λατινική φιλοσοφική κοινότητα επωφεληθήκαν αμοιβαία από την

αλληλεπίδραση που έλαβε χώρα κατά τον 15^ο αιώνα επί ιταλικού εδάφους. Και η αριστοτελική φιλοσοφία μπόρεσε να παραμείνει στο προσκήνιο για τουλάχιστον έναν ακόμη αιώνα στη Δύση.

Βιβλιογραφία

- Νιάργος, Κ. (1982): «Κριτικές παρατηρήσεις του Ιωάννου του Ιταλού στην αριστοτελική θεωρία για τη φύση», *Παρασσός* 24: 10-40.
- Τατάκης, Β. (1966): «Φώτιος ὁ Μεγάλος Ἀνθρωπιστής», στο I. E. Αναστασίου (επιμ.), *Κυρίλλω και Μεθοδῶ τῶμος Εὐρίπτος ἐπὶ τῆ Χάλισσῆ και Ἐκατοστὶ Ἐπετηρίδι*, τ. I., Θεσσαλονίκη: Ἱερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης-Θεολογική Σχολή Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- _____, (1977): *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Αθήνα: Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ και Γενικῆς Παιδείας.
- Akasoy, A. (2004): «Die Adaption byzantinischen Wissens am Osmanenhof», στο C. Kretschmann et al. (eds), *Wissen in der Krise: Institutionen des Wissens im gesellschaftlichen Wandel*, Berlin: Akademie Verlag.
- Apostolis, M. (1967): «Ad Theodori Gazae pro Aristotele De Substantia Adversus Plethonem Obiectiones», στο L. Mohler (ed.), *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, Aalen: Scientia Verlag Aalen.
- Archbishop Chrysostomos (2016): *The Sculptor and His Stone: Selected Readings on Hellenistic and Christian Learning and Thought in the Early Greek Fathers*, Eugene OR: Wipf and Stock Publishers.
- Barker, N. (1992): *Aldus Manutius and the Development of Greek Script & Type in the Fifteenth Century*, New York: Fordham University Press.
- Benakis, L. (1982): «The Problem of General Concepts in Neoplatonism and Byzantine Thought, Neoplatonism and Christian Thought», στο D. O' Meara (ed.), *Studies in Neoplatonism: Ancient and Modern*, Albany: State University of New York Press.
- Bessarion (1967a): «Adversus Plethonem De Substantia», στο L. Mohler (ed.), *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, Aalen: Scientia Verlag Aalen.

- _____, (1967b): «Bessarionis Libellus: Quod Natura Consulto Agat», στο L. Mohler (ed.), *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, Aalen: Scientia Verlag Aalen.
- Beullens, P. & A. Gotthelf (2007): «Theodore Gaza's Translation of Aristotle's *De Animalibus*: Content, Influence, and Date», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 47: 469-513.
- Bianchi, L. (1999): *Censure et liberté intellectuelle à l'Université de Paris (XIIIe-XIVe siècles)*, Paris: Les Belles Lettres.
- _____, (2007): «Continuity and change in the Aristotelian tradition», στο J. Hankins (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Blumenthal, H. J. (1996): *Aristotle and Neoplatonism in Late Antiquity: Interpretations of the De Anima*, Ithaca: Cornell University Press.
- Boter, G. J. (1989): *The Textual Tradition of Plato's Republic*, Leiden: Brill.
- Botley, P. (2004): *Latin Translation in the Renaissance: The Theory and Practice of Leonardo Bruni, Giannozzo Manetti and Desiderius Erasmus*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cammelli, G. (1941): *I dotti Bizantini e le origini dell'umanesimo: Giovanni Argiripulo*, Florence: Vallecchi.
- Chlup, R. (2012): *Proclus: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Clucas, L. (1981): *The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh Century*, Munich: Institut für Byzantinistik, Neugriechische Philologie und Byzantinische Kunstgeschichte der Universität.
- Copenhaver, B. (1988): «Translation, terminology and style», στο C. B. Schmitt, Q. Skinner & E. Kessler (eds), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- De Bellis, D. (1975): «Niccolo Leonico Tomeo interprete di Aristotele naturalista», *Physis: Rivista internazionale di storia della scienza* 17.1-2: 71-93.
- Del Soldato, E. (2012): «Illa Litteris Graecis Abdita: Bessarion, Plato, and the Western World», στο M. Sgarbi (ed.), *Translatio Studiorum: Ancient, Medieval and Modern Bearers of Intellectual History*, Leiden: Brill.
- Demetracopoulos, J. (2012) «Thomas Aquinas' Impact on Late Byzantine Theology and Philosophy: The Issues of Method or "Modus Sciendi" and "Dignitas Hominis"», στο A. Speer & P. Steinkrüge (eds), *Knotenpunkt Byzanz. Wissenformen und kulturelle Wechselbeziehungen*, *Miscellanea Mediaevalia* 36, Berlin-Boston: De Gruyter.
- Duffy, J. (2002): «Hellenic philosophy in Byzantium and the Ionia mission of Michael Psellos», στο K. Ierodiakonou (ed.), *Byzantine Philosophy and Its Ancient Sources*, Oxford: Oxford University Press.
- Düring, I. (1957): *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, Göteborg: Studia Graeca et Latina Gothoburgensia.
- Ebbesen, S. (1981): *Commentators and Commentaries on Aristotle's Sophistici Elenchi*, Leiden: Brill.
- _____, (2007): *Greek-Latin Philosophical Interaction*, Ashgate: Aldershot.
- Edelheit, A. (2014): *Scholastic Florence: Moral Psychology in the Quattrocento*, Leiden: Brill.
- Ficino, M. (1576): *Opera Omnia*, Basel: H. Petrina.
- Field, A. (1987): «John Argyropoulos and the "Secret Teachings of Plato"», στο J. Hankins, J. Montfasani & F. Purnell Jr. (eds), *Supplementum Festivum: Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*, Binghamton: Medieval & Renaissance Texts & Studies.
- _____, (1988): *The Origins of the Platonic Academy of Florence*, Princeton: Princeton University Press.
- Fink, J. L. (2011): «Pletho's Criticism of Aristotle's Virtues: A Note on De Differentiis 12», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 51: 484-485.
- Fryde, E. B. (2000): *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c. 1360)*, Leiden: Brill.
- Ganchou, T. (2008): «Ioannes Argyropoulos, Georgios Trapezountios et le patron cretois Georgios Maurikas», *Θρησκευτικά* 38: 105-211.
- Garin, E. (1960): «Un trattato inedito di Giovanni Argiripulo», στο E. Codignola, F. De Bartolomeis, L. Borghi, G. Spini & D. Izzo (eds), *Prospettive storiche e problemi attuali dell'educazione. Studi in onore di Ernesto Codignola*, Florence: La Nuova Italia.
- _____, (1997): *Renaissance Characters*, Chicago: University of Chicago Press.
- _____, (2008): *History of Italian Philosophy*, Amsterdam-New York Rodopi.

- Gaza, Th. (1967): «Adversus Plethonem pro Aristotele», στο L. Mohler (ed.), *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, Aalen: Scientia Verlag Aalen.
- Geanakoplos, D.J. (1962): *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- _____, (1985): «The career of the little-known Greek scholar Nicholas Leonicus Tomaeus», *Byzantina* 13: 355-372.
- _____, (1989): *Constantinople and the West: Essays on the Late Byzantine (Palaeologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Gersh, S. (2005): *Reading Plato, Tracing Plato, From Ancient Commentary to Medieval Reception*, Aldeshor: Ashgate.
- Gersh, S. & M. J. F. M. Hoenen (eds), (2002): *The Platonic Tradition in the Middle Ages: A Doxographic Approach*, Berlin: Walter de Gruyter.
- Gerson, L. (2005): *Aristotle and other Platonists*, Cornell University Press: Ithaca.
- Grendler, P. (2002): *The Universities of the Italian Renaissance* part II., Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Hadot, I. (2015): *Athenian and Alexandrian Neoplatonism and the Harmonization of Aristotle and Plato*, Leiden: Brill.
- Hankins, J. (1989): «Plato in the Middle Ages» στο J. R. Strayer (ed.), *Dictionary of the Middle Ages*, New York: Charles Scribner's Sons.
- _____, (1990): «Cosimo de' Medici and the "platoniac academy"», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* LIII: 144-162.
- _____, (1991a): *Plato in the Italian Renaissance*, Leiden: Brill.
- _____, (1991b): «The Myth of the Platonic Academy of Florence», *Renaissance Quarterly* 44.3: 429-475.
- _____, (2003): «Renaissance Crusaders, Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II», στο του ίδιου, επιμ., *Humanism and Platonism in the Italian Renaissance, v.1 Humanism*, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- _____, (2007): «Humanism, Scholasticism, and Renaissance Philosophy», στο του ίδιου, επιμ., *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Howlett, S. (2016): *Marsilio Ficino and His World*, New York: Springer.
- Ierodiakonou, K. (2007a): «Rationality and revelation in eleventh and

- twelfth century Byzantium», στο E. Homann & A. Krüger (eds), *De usu rationis: Vernunft und Offenbarung im Mittelalter*, Würzburg: Königshausen u. Neumann.
- _____, (2007b): «John Italos on Universals», *Documenti E Studi Sulla Tradizione Filosofica Medievale* 18: 231-247.
- _____, (2009): «Some Observations on Michael of Ephesus' Comments on Nicomachean Ethics X», στο C.E. Barber & D.T. Jenkins (eds), *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics*, Leiden: Brill.
- _____, (2010): «Eustratius' Comments on Posterior Analytics II19», στο F.A.J. de Haas, M. Leunissen & M. Martijn (eds), *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond*, Leiden: Brill.
- Joannou, P. (ed.), (1956): *Ioannes Italos, Quaestiones Quodlibetales. Studia Patristica et Byzantina* 4, Etal: Buch-Kunsterverlag.
- Karamanolis, G. (2002): «Plethon and Scholarios on Aristotle», στο K. Ierodiakonou (ed.), *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*, Oxford: Oxford University Press.
- _____, (2006): *Plato and Aristotle in Agreement?: Platonists on Aristotle from Antiochus to Porphyry*, Oxford: Oxford University Press.
- Kilbansky, R. (1939): *The Continuity of the Platonic Tradition during the Middle Ages*, London: The Warburg Institute.
- Kotsabassi, S. (ed.) (1999): *Ioannes Italos & Leon Magentinos: Byzantinische Kommentatoren der aristotelischen Topik*, Thessaloniki: Vaniias.
- Krayer, J. (2003): «The philosophy of the Italian Renaissance», στο G.H.R. Parkinson (ed.), *Routledge History of Philosophy* v.IV: *The Renaissance and Seventeenth Century Rationalism*, London-New York: Routledge.
- Kristeller, P.O. (1972): «Byzantine and Western Platonism in the fifteenth century», στο P.O. Kristeller (ed.), *Renaissance Concepts of Man and Other Essays*, New York: Harper & Row.
- _____, (1979): *Renaissance Thought and its Sources*, New York: Columbia University Press.
- Krstić, T. (2011): *Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*, Stanford: Stanford University Press.
- Lampros, S. & P.D. Sakellariou (1910): *Argyropoulēia*, Athens: Sakellariou.

- Lines, D. (2005): «Moral Philosophy in the Universities of Medieval and Renaissance Europe», στο M. Feingold (ed.), *History of Universities*, v. 20, Oxford: Oxford University Press.
- Lloyd, C. (1987): «The Aristotelianism of Eustratus of Nicaea», στο J. Wiesner (ed.), *Aristoteles: Werk und Wirkung, Paul Moraux gewidmet*, Berlin-New York: De Gruyter.
- Lohr, C. H. (2002): «Renaissance Latin translations of the Greek commentaries on Aristotle», στο J. Kraye & M.W.F. Stone (eds), *Humanism and Early Modern Philosophy*, London-New York: Routledge.
- Louth, A., (2016): «Orthodox traditions», στο P. McCosker & D. Turner (eds), *The Cambridge Companion to the Summa Theologiae*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Magee, J. (2016): *On Plato's Timaeus*, Calcutius, Cambridge MA: Harvard University Press.
- Mahoney, E. P. (2004): «Aristotle and Some Late Medieval and Renaissance Philosophers», στο R. Pozzo (ed.), *The Impact of Aristotelianism in Modern Philosophy, Studies in Philosophy and the History of Philosophy* 39, Washington: The Catholic University of America Press.
- Mariev, S. (2014): «Plethon and Scholarios on Deliberation in Art and Nature», στο J. Matula & P. R. Blum (eds), *Georgios Gemistos Plethon: the Byzantine and the Latin Renaissance*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Martin, C. (2014): *Subverting Aristotle: Religion, History, and Philosophy in Early Modern Science*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Mercken, H.P.F. (1990): «The Greek Commentators on Aristotle's Ethics», στο R. Sorabji (ed.), *Aristotle Transformed: The Ancient Commentators and Their Influence*, Ithaca: Cornell University Press.
- Meyendorff, J., (1974): *St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*, New York: St. Vladimir's Seminary Press.
- _____, (1979): *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*, New York: Fordham University Press.
- Mohler, L. (1967): *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, v.III, Paderborn: Schöningh & Aalen: Scientia Verlag.
- Mondrain, B. (2000): «Jean Argyropoulos professeur à Constantinople et ses auditeurs medecins, d'Andronic Eparque a Demetrios Angelos», στο C. Scholz & G. Makris (eds), *Πολύτρευτος νους:*

- Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60 Geburtstag*, Munich/Leipzig: K.G. Saur.
- Monfasani, J. (1976): *George of Trebizond: A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*, Leiden: Brill.
- _____, (1984): *Collectanea Trapezuntiana. Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond*, Binghamton: Medieval & Renaissance Texts & Studies.
- _____, (1993): «The Averroism of John Argyropoulos and his Quaestio utrum intellectus humanus sit perpetuus», *I Tatti Studies: Essays in the Renaissance* 5:157-208.
- _____, (1995): «Inediti di Bessarione e Teodoro Gaza», στο του δόκου, επιμ., *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Emigres*, Hampshire: Variorum.
- _____, (2002): «Marsilio Ficino and the Plato-Aristotle Controversy», στο M.J.B. Allen, V. Rees & M. Davies (eds), *Marsilio Ficino: His Theology, His Philosophy, His Legacy*, Leiden: Brill.
- _____, (2004): *Greeks and Latins in Fifteenth-Century Italy: Renaissance Philosophy and Humanism*, Farnham: Ashgate.
- _____, (2006): «George of Trebizond's Critique of Theodore Gaza's translation of the Aristotelian *Problemata*», στο P. De Leeuws & M. Goyens (eds), *Aristotle's Problemata in different times and tongues*, Leuven: Leuven University Press.
- _____, (2008): «A tale of two books: Bessarion's *In Calumniatorem Platonis* and George of Trebizond's *Comparatio Philosophorum Platonis et Aristotelis*», *Renaissance Studies* 22.1: 1-15.
- _____, (2012): «George Gemistus Pletho and the West: Greek Émigrés, Latin Scholasticism, and Renaissance Humanism», στο M.S. Brownlee & D. Gondicas (eds), *Renaissance Encounters: Greek East and Latin West*, Princeton: Princeton University Press.
- _____, (2013): «The Pre- and Post-History of Cardinal Bessarion's 1469 *In Calumniatorem Platonis*», στο C. Märkl, C. Kaiser & T. Ricklin (eds), «*Inter graecos latinissimus, inter latinos graecissimus*»: *Bessarion zwischen den Kulturen*, Berlin: De Gruyter.
- Nikolaïdis, E. (2011): *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization, Medicine, Science, and Religion in Historical Context*, Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Numenius, ap. Eusebius of Caesarea (1954-1956): «Praeparatio

- Evangelica (Προπαρασκευὴ Εὐαγγελικῆ)», στο K. Mras (ed.), *Eusebiius Werke, Band 8: Die Praeparatio Evangelica*, Berlin: Akademie-Verlag.
- O' Meara, D. (1998): «Aspects du travail philosophique de Michel Psellus», στο C. Collatz & C. Dummer (eds), *Dissertationum criticae: Festschrift für Günther Christian Hansen*, Würzburg: Königshausen und Neumann.
- Owens, J. (1981): «A Note on Aristotle *De Anima* 3 4 429b9», στο J. Owens & J.R. Catan (eds), *Aristotle: The Collected Papers of Joseph Owens*, New York: SUNY Press.
- Papanicolaou, M. (2004): «Origini e nome di Nicolo Leonico Tomeo. La testimonianza di Giovanni Benedetto Lampridio», *Bizantinistica* II.6: 217-248.
- Perfetti, S. (2000): *Aristotle's zoology and its renaissance commentators (1521-1602)*. Leuven: Leuven University Press.
- Petrarca, Fr. (2003): *Invektives*, ed. & trans. D. Marsh. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Phoitius (1860): «Amphilochia Sive in Sacras Literas et Quaestiones Diatribe (Τὰ Ἀμφιλόχεια ἢ Λόγων Ἱερῶν καὶ Ζητημάτων Ἱερολογίων)», στο J. P. Migne (ed.), *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, Paris.
- Plested, M. (2012): *Orthodox Readings of Aquinas*. Oxford: Oxford University Press.
- _____, (2013): «Light From the West: Byzantine Readings of Aquinas», στο G.E. Demacopoulos & A. Papanicolaou (eds), *Orthodox Constructions of the West*. New York: Fordham University Press.
- Pletho, G.G. (1973): «De Differentiis Platonicae atque Aristotelicae Disciplinae», στο B. Lagarde, «Le De Differentiis de Pléthon d'Après l'Autographe de la Marcienne», *Byzantion* 43: 312-343.
- _____, (1866): «Contra Scholarii Defensionem Aristotelis (Πρός τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου Ἀντιλήψεις)», στο J.P. Migne (ed.), *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, Paris.
- Porro, P. (2014): «The University of Paris in the thirteen century», στο S. Gersh (ed.), *Interpreting Proclus, From Antiquity to the Renaissance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Powell, E. J. (1938): «Michael Apostolios Gegen Theodoros», *Byzantinische Zeitschrift* 38: 72-86.

- Riginos, A.S. (1976): *Platonica. The Anecdotes Concerning the Life and Writings of Plato*, Leiden: Brill.
- Russell, E. (2013): *Literature and Culture in Late Byzantine Thessalonica*. London-New York: Bloomsbury.
- Saladin, J. C. (2004): *La Bataille du Grec a la Renaissance*, Paris: Les Belles Lettres.
- Schmitt, C.B. (1983): *Aristotle and the Renaissance*, Cambridge MA: Harvard University Press.
- _____, (1984): *The Aristotelian Tradition and Renaissance Universities*. London: Variorum.
- Scholarius, G. (1935): «Lettre à la Princesse du Peloponèse sur le "Traité des Lois" de Gémistos Pléthon (Γεωαδίου Ταπεινοῦ: Ἐπιστολὴ τῆ Βασιλίσσῃ Περὶ τοῦ Βιβλίου τοῦ Γεμιστοῦ)», στο L. Petit, M. Jugie & X.A. Siderides (eds), *Oeuvres Complètes de Georges Scholarios (Γεωαδίου τοῦ Σχολαρίου Ἰατρῶν τὰ Εὐχριστάμεινα)*. Paris: Maison de la Bonne Presse.
- _____, (1936): «Épître Dédicatoire à Constantin Paléologue (Τῷ Ὑψηλοτάτῳ καὶ Πανευτυχεστάτῳ Δεσπότην κῆρ Κωνσταντίνῳ τῷ Παλαυολόγῳ)», στο L. Petit, M. Jugie & X.A. Siderides (eds), *Oeuvres Complètes de Georges Scholarios (Γεωαδίου τοῦ Σχολαρίου Ἰατρῶν τὰ Εὐχριστάμεινα)*. Paris: Maison de la Bonne Presse.
- Schulz, P. (2010): «George Gemistos Plethon (ca. 1360-1454). George of Trebizond (1396-1472), and Cardinal Bessarion (1403-1472): The Controversy between Platonists and Aristotelians in the Fifteenth Century», στο P.R. Blum (ed.), *Philosophers of the Renaissance*, Washington, DC: Catholic University Press.
- Seigel, J. (1969): «The teaching of Argyropoulos and the rhetoric of the first humanists», στο T. Rabb & J. Seigel (eds), *Action and conviction in early modern Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Sinioussoglou, N. (2011): *Radical Platonism in Byzantium: Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Speer, A. & Ph. Steinkruger (eds) (2012): *Knotenpunkt Byzanz, Wissensformen und kulturelle Wechselbeziehungen*. Berlin: De Gruyter.
- Steiris, G. (2012): «Science at the Service of Philosophical Dispute: George of Trebizond on Nature», *Philotheos: International Journal for Philosophy and Theology* 12: 103-119.

- Tambrun, Br. (2006). *Pléthon. Le retour de Platon*, Paris: Vrin.
- Taylor, J.W. (1924): «Bessarion the Mediator», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 55: 120-127.
- Tollefsen, T.T. (2012): *Activity and Participation in Late Antique and Early Christian Thought*, Oxford: Oxford University Press.
- Trizio, M. (2006): "Eustratius of Nicaea on Absolute and Conditional Necessity. A Survey of the Commentary on Book VI of the *Nicomachean Ethics*", στο T. Boiadjev, G. Kapriev & A. Speer (eds), *Archiv für mittelalterliche Philosophie und Kultur*, Sofia: Iztok-Zapad.
- Upham C. (2012): «The Influence of Aquinas», στο B. Davies & E. Stump (eds), *The Oxford Handbook of Aquinas*, Oxford: Oxford University Press.
- Verde, A.F. (1973-1194): *Lo Studio fiorentino. 1473-1503. Ricerche e documenti*, IV. 3, Florence: Olschki.
- Witt, R. (2004): *In the Footsteps of the Ancients: The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Leiden: Brill.
- Woodhouse, C.M. (1986): *George Gemistos Plethon: The Last of the Hellenes*, Oxford: Clarendon Press.

Abstract

THE CONTRIBUTION OF BYZANTINE SCHOLARS TO RENAISSANCE ARISTOTELIANISM

It is widely known that the Byzantine scholars who fled to Italy during the fifteenth century contributed to Renaissance philosophy. They brought with them manuscripts and produced editions and translations of Greek philosophical texts. Despite the common view that their works were seminal for the development of Renaissance Platonism, a closer examination of the texts and their activity proves that they were mainly interested in Aristotelian philosophy. The vast majority of them did not take sides with Renaissance Platonists. On the contrary they defended both the Scholastic and Byzantine Aristotelianism. I argue that their stance was not the outcome of dogmatic motives—in other words, a projection of the heated debate between Hesychasm and Thomism in late Byzantium. Rather, they realized that the Latin world was in fact ignorant of the rich commentary tradition

of late antiquity, which had reinterpreted the Aristotelian corpus. As a result they offered the Latin audience a different Aristotle, capable of overcoming the predominant Scholastic approach, which was heavily attached to Averroism.